

УДК 338.47+330.522.2

ВИЗНАЧЕННЯ ПІДХОДІВ ДО ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР

DEFINITION OF APPROACHES TO CATEGORY FORMATION ECONOMIC SPAC

Ільченко С.В.
Svetlana Ilchenko

У статті узагальнено та систематизовано теоретичні підходи до визначення поняття економічного простору, його ролі у формуванні просторово-мережного каркасу для ефективного функціонування складаючих економіку країни елементів та систем. Запропоновано новий інформаційно-інтеграційний підхід до визначення категорії економічного простору як критерію якісно нових взаємовідносин економічних систем.

Вступ. У світовій економічній системі склалася стійка асиметрія господарських відносин між країнами. Геоелектронічний простір стає зоною впливу лише декількох держав, в основі політики яких лежить національний стратегічний інтерес, в іншому випадку — корпоративний. Світова торгівля завдяки новим інформаційним технологіям відбувається безперервно на віртуальних майданчиках. Автоматичні електронні інтеракції ринковими цінами на товари та послуги і неадекватно пов'язаними з ними інтелектуальними та матеріальними ресурсами національних господарств підтримують нестійку динамічну рівновагу, яка не забезпечує економічну стабільність.

Розгляд сучасних тенденцій розвитку світового господарства свідчить про те, що більшу вигоду, стабільність та надійність отримують не ті країни, що виробляють товари чи послуги, а ті, що керують цими потоками, є продуцентами нових технологій, приймають участь у розподілі фінансових потоків. Сучасний рух в напрямку постіндустріального розвитку обумовлює інший підхід до розгляду національного господарства, коли територія держави розглядається не тільки як фізичний базис розміщення продуктивних сил, а перш за все як просторова середовище для розвитку супутніх, але не менш значущих факторів, таких як знання, інформація, інновації.

Постанова проблеми. До проблем розподілу у просторі вчені зверталися ще з античних часів, але формалізовані існуючі підходи були вже у XIX сторіччі, коли у 1826 році Тюнен сформулював безперервну одновимірну модель оптимального розподілу землі для різноманітного сільськогосподарського використання. Незважаючи на те, що ця модель була побудована на надзвичайно спрощених припущеннях про технології виробництва та транспортування, вона залишається важливою основою для подальшого дослідження і у тому числі су-

часного просторового аналізу.

К сьогоденню в економічній науці склався напрямок, значення якого неможливо ігнорувати, але на жаль сучасна українська економічна думка не приділяє йому достатньої уваги. Тому метою даної статті є аналіз існуючих підходів та формування свого бачення механізмів функціонування економіки у просторовому вимірі.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Використання просторового підходу в економічній науці — напрямок не новий, хоча і почав він формуватися головним чином з позицій теорій розміщення, достатньо згадати теорію факторної системи розміщення промисловості А. Вебера, теорію регулярного розміщення діяльності в економічному просторі В. Кристаллера, об'єднання просторової та загальної економічної теорії в моделі загальної економічної рівноваги Л. Вальраса, теорію просторової економічної рівноваги А. Льоша, регіональний аналіз У. Айзарда, теорію дифузії нововведень Т. Хагерстранда, де у просторову теорію включено фактор інновацій та багато інших.

Особливої увагу заслуговує теоретичні роботи І.Г. Александрова, В.П. Семенова-Тянь-Шанського, М.М. Баранського, М. М. Колосовського, Ю. Г. Саушкіна А.М. Челінцева, М. К. Бандмана, сучасних дослідників — Б. М. Данилишина, Д.В. Клинового, Т.П. Пепи, І.К. Бистрякова, Н.В. Павліхи, Л. Канторович, О.Г. Гранберга, О.А. Біякова. Саме в межах цих теоретичних побудов склалася уява про те, що економічна взаємодія між різними точками економічного простору є суттєвим фактором загальної економічної поведінки.

Основний матеріал дослідження. Після розгляду проблем економічного простору у А. Сміта та Д. Рікардо, фактор простору майже до кінця ХІХ ст. випав з поля зору загальних економічних теорій. В економічній науці укоренилася звичка до абстрагування від простору [5, с. 41], хоча «поза просторової економіки не має і бути не може, оскільки вона завжди локалізована в межах того або іншого регіону, та просторовий фактор об'єктивно впливає на процеси економічного розвитку як на рівні фірми, так і регіону та країни. Тому дослідження фактора економічного простору повинно входити до складу задач, які вирішуються на рівні мікро- та макроекономіки» [6, с. 11]. І господарство, і економіка не можуть не мати просторової реалізації, просторового сприйняття. Будь-яка господарська або економічна діяльність, будь-який господарчий або економічний процес — це діяння просторове [18, с. 26].

При прийнятті любого рішення в економіці, на будь-якому би рівні воно не приймалось завжди потрібно відповідати на питання не тільки «що» та «скільки», але й на питання «де». Природно, що від відповіді на ці запитання у рівному ступені залежить кінцевий результат, тобто швидкість змінення багатства та його розподілення у просторі».

Існуючий до сьогодні підхід, побудований на прийнятті у якості стержневого напрямку, територіальної організації господарства та населення, вкрай недостатній, оскільки втрачає з поля зору низку важливих аспектів сучасності, найголовнішим з яких є інформатизація суспільства.

Неможливо не погодитися, що територія є найважливішою властивістю

політичного та соціального життя, вона завдає рамки політики та соціальної взаємодії. Територія також ключова складова економічного обміну та структури ринків, хоча тривалий час економісти недооцінювали її, якщо мова не йшла про відстань як складову виробничих витрат. Економічне значення території складають моделі територіального обміну, зв'язки між покупцями і продавцями, взаємозалежності у виробництві, ринки праці та пошук роботи на інших територіях. Території утворюються інститутами державними, суспільними, які використовують її з метою формування державної політики, у якості основи представництва.

Тобто, територія це не тільки природне географічне середовище, яке безпосередньо впливає на економічну діяльність, соціальні взаємодії, спосіб життя та місце у якому відбувається людська діяльність, але це і державна, суспільна юридична категорія.

Але останнім десятиріччям притаманні принципово інші підходи до територіального устрою держави та її геополітичного становища, розміщення економічного та соціального-інфраструктурного потенціалів, характеру господарських зв'язків, пропорцій державного регулювання. Змінилося зовнішнє середовище та масштаби його впливу на територію регіонів, де сьогодні поєднуються елементи колишнього директивного ведення господарства та новітні явища та процеси. Тобто розглядати різні аспекти життєдіяльності держави, ґрунтуючись лише на територіальних підходах до організації, планування, прогнозування, координації тощо цих процесів як лінійно заданих не є адекватним. Території сьогодні формують вузли деякої циркуляції економічних відносин. Ці вузли та циркулюючі між ними транспортні та інформаційні потоки економічно структурують та організують територію, утворюють так званий економічно-інформаційний простір, який завдяки цим потокам та системі відносин між ними забезпечує взаємодоповненість розташованих у ньому об'єктів.

Тобто простір — це поняття, яке визначається, поміж іншим, наявністю інформації людського існування. Інформація к початку ХХІ ст. стала стратегічним ресурсом суспільства (як продукти харчування, промисловість та енергоресурси). Відбулася зміна видів діяльності у сфері суспільного виробництва, спочатку від аграрної к індустріальної, від індустріальної к постіндустріальної, а потім — к інформаційної. Простір — це не просто перетворена працею територія, але одна з найдавніших базових функцій людей, закріплених за ними суспільством, поряд з такими інституціями, як властивість та засіб, спорідненість і суспільство, якість і кількість, виробництво та господарство тощо. Простір потрібно щодня робити, тобто бути його актором, уживаючи цілком певні зусилля, щоб воно ставало все більш зручним та безпечним, збалансованим та мобільним, мало найкращій економічний та екологічний дизайн.

Просторово-локалізовані економічні агенти підпорядковують свою поведінку уніфікованим економічним законам, які не розрізняють географічних координат, кліматичних та геологічних особливостей. Та якщо просторовий фактор є суттєвим для розуміння та опису реальних закономірностей економічної поведінки, формування синтетичних результатів економічної діяльності у масштабах національної економіки та миру, то для явного визначення особливостей прояву

цих закономірностей необхідно чітко уявляти теоретичну основу та інструментальні засоби для отримання подібних результатів.

Проведення аналізу функціонування національного господарства усіх рівнів як відкритих економічних систем не є можливим без визначення параметрів простору такого функціонування. Економічний простір це динамічна структура, яка змінюється у часі та є результатом взаємодії формуючих його економічних суб'єктів.

Погляд на економіку з точки зору технологічного прогресу, у першу чергу засобів транспортування та зв'язку, який нівелює поняття простору - економічного, соціального, інформаційного тощо, у ще більшій ступені посилене глобалізацією процесів, не сприяє розвитку просторової економіки, але інтерес до цієї проблематики рік від року росте, це підтверджують дослідження вчених багатьох країн – Європи, Японії, США, Росії, України.

Підходи до проблем економічного простору сформувалися у декілька напрямів розвитку теоретичних та методологічних аспектів. Спостереження про зв'язок економіки, історії та географічного простору можна зустріти у самих різних вчених ХІХ-ХХ ст. в широкім діапазоні від Фріца Рьоріга та Фрідріха Листа («автаркія великих просторів») та Іммануїла Валлерстайна («мир-системний підхід»). Однак, на сьогодні ще не вироблені єдині основи, які дозволяють інтегрувати вже розроблені положення теорії у цілісну та струнку логічну схему. Відсутнє однакове розуміння категорії «економічний простір» як такої, незважаючи на те, що багатьма авторами було розглянуто, проаналізовано та запропоновано визначення цього основного поняття.

Простір є невід'ємний атрибут буття. Людина завжди живе у ньому, відчуває свою залежність від таких його характеристик, як розміри, межі, об'єми. Вона вимірює ці розміри, перемагає межі, заповнює об'єми, тобто співіснує із простором. Категорія простору в економічну науку прийшла з філософії, де найчастіше розглядалася невід'ємно від часу. У філософії існували різні трактовки простору:

- як протяжна порожнеча, яку заповнюють усі тіла, але яка від них не залежить (Демокрит, Епікур, Ньютон);

- протяжність матерії або ефіру (Платон, Аристотель, Декарт, Спіноза, Ломоносов);

- форма буття матерії (Гольбах, Енгельс);

- порядок співіснування та взаємного розташування об'єктів (Лейбніц, Лобачевський);

- комплекс відчуттів та досвідних даних (Берклі, Мах);

- апіорна форма почуттєвого споглядання (Кант).

Простір формує протяжність, структурність, співіснування, взаємодію, об'ємність об'єктів. Він є формою буття матерії.

Зупинимося на формулюванні поняття економічного простору. Сучасні науковці приділяють цьому питанню багато уваги. Економісти зарубіжних, пострадянських країн сформували окремий напрямок просторової економіки, який обріс різними школами.

У роботі [10] запропонований підхід, в якому ведення господарства безпосередньо пов'язано з часом освоєння визначеного простору, з отриманням з цього простору користі при найменших витратах часу як найбільш обмеженого ресурсу життя людини. Людині необхідний корисний простір, тому вона безперервно балансує між полюсами залучення максимуму користі з обмеженого простору і мінімізацією витрат його використання. Взаємодія простору та часу знаходить своє втілення у ефективності господарювання, яке вимірюється відношенням освоєного корисного простору до часу його освоєння або витратам на це ресурсів свого життя. Тому, в найбільш узагальненому наближенні під економічним простором пропонується розуміти простір, у якому ведеться господарство. Воно характеризується вартістю та корисністю, має мінову вартість, ціну та цінність, виражається у витратах і доходах, потребує інвестицій і обіцяє прибуток.

Виходячи з цього визначення не є зрозумілим, чим саме відрізняються підходи до організації господарської діяльності людини — територіальної або просторової, в чому полягає принципова різниця використання цих підходів.

А. Г. Гранберг [5] визначає економічний простір, розвиваючи яву про територію, як насичену територію, що вміщає безліч об'єктів і зв'язків між ними: населені пункти, промислові підприємства, господарські освоєні і рекреаційні площі, транспортні та інженерні мережі тощо. Кожен регіон має свій внутрішній простір і зв'язки із зовнішнім простором. Близькими до поняття "економічний простір" є поняття просторова (територіальна) структура економіки і просторова (територіальна) організація господарства.

У цьому визначенні теж відсутня головна особливість використання поняття простору замість території. Навпаки, ці поняття ототожнюються.

О. А. Біяков у своїй роботі [11] звертається до поняття економічний простір з точки зору процесного підходу, визначаючи його як відношення між економічними процесами суб'єктів господарювання та сукупним економічним процесом (V-процесом) по формуванню можливих результатів економічної діяльності.

В. В. Чекмарьов [12] вважає, що економічний простір існує абсолютно об'єктивно, це абсолютний об'єкт, існуючий як система, компонентами якої є об'єкт як такий, та суб'єкт, як такий. Будучи гранично широкою, тобто загальною, категорією, це поняття об'єднує усі категорії економічної науки та відображає абсолютність єдності миру. Усі конкретні об'єкти мають обмежені рамки визначеності, отже, усі конкретні економічні системи можуть бути охарактеризовані лише кінцевим числом рівней системної організації як угору (рівні надсистем), так і вниз (рівні підсистем). Розуміючи економічний простір як абсолютний об'єкт з безконечними рамками визначеності, визначаємо його як абсолютну систему з безкінечною кількістю рівней системної організації як вгору, так і вниз.

Українські вчені Б. М. Данилишин, Д. В. Клиновий, Т. В. Пепа [13] сформували теоретико-методологічну основу сучасних наукових підходів до розвитку економічного простору України, розміщення продуктивних сил з позицій сталого інноваційного розвитку та розвитку рентних відносин у системі ресурс-

ного потенціалу регіональної економіки. У монографії [14] економічний простір визначається як складна, динамічна, поліструктурна система реально існуючих економічних відносин, які постійно розвиваються, забезпечуючи економічну доцільність сукупності господарських структур, це також окреслені в територіальному вимірі потоки всіх наявних ресурсів розвитку (виробничих, трудових, фінансових, інформаційних), канали їх руху та локальні центри управління цими потоками. Він є територіальною основою для функціонування економічних процесів і характеризується єдиною фінансовою і ціновою, податковою і бюджетною, ринковою інфраструктурою, єдиною соціальною політикою.

Павліха Н. В. у своїй роботі [15] розглядає дію просторового чинника як особливого ресурсу соціально-економічного зростання та досягнення екологічної рівноваги, та пропонує розглядати просторову систему як взаємодію елементів соціального, природного, виробничого, інфраструктурного та інституційного характерів, які цілеспрямовано функціонують в реальному просторі у визначених масштабах, розмірах та пропорціях, об'єднуються на основі зв'язків між ними: вертикальних, горизонтальних, функціональних, часових. На думку автора, узагальнюючою властивістю просторових систем виступає динамічність, яка стосується процесів і характеру змін підсистем, до яких віднесено розселення, соціальну, економічну, природно-ресурсну, екологічну, інформаційну, адміністративно-правову, а також зв'язків та відмінностей між ними в часі.

Кожна з представлених концепцій має свій підхід до неї з точки зору подальшого розв'язання поставлених проблем. На думку автора цієї статті залишається відкритим питання принципової різниці використання категорії «простір», «економічний простір» замість поняття «територія».

Узагальнюючи існуючі підходи до визначення терміну «економічний простір», слід відокремити основні:

- територіальний, домінуючий у науковій думці, коли економічний простір розглядається як насичена територія, яка вміщає багато об'єктів та зв'язків між ними;
- інституціональний, при якому визначається місце та роль державного регулювання та планування в економіці простору;
- структурний, на основі якого піднімається проблема мірності, ієрархічності та взаємозалежності цих рівнів економічного простору;
- ресурсний, в контексті якого економічний простір розуміється як система економічних відносин, спрямована на при якому формується наявність та формування, використання та розподілення ресурсів, які використовуються в господарській діяльності;
- процесний, завдяки якому економічний простір розглядається з точки зору співвідношень між суб'єктами господарювання та сукупним економічним процесом по формуванню можливих результатів економічної діяльності;
- інноваційний, як взаємодія економічних суб'єктів у процесі обміну інноваціями та знаннями;

- інформаційний, прибічники якого схиляються до його визначення через інформаційну складову економічного процесу. На думку автора статті цей підхід є найбільш адекватним та принциповим.

Існування такої кількості фундаментальних досліджень, які автор не ставить за мету досконало проаналізувати у цієї статті, а лише відокремити їх, говорить про те, що процес формування нового підходу до аналізу функціонування господарських систем йде по різним напрямкам, він виправданий сучасними тенденціями розвитку світової економічної системи. Поряд з цим, новітні поняття та категорії потребують суттєвого обґрунтування необхідності їх використання замість або разом з існуючими. Проведений аналіз досліджень призвели до висновків, що основним критерієм застосування поняття «економічного простору» є наявність інформаційних потоків, які формують об'єм лінійно направлених економічних процесів та нову структуру взаємовідносин між агентами. Тобто інформація складає ключовий фактор в економіці у якості ресурсу, послуги, товару, джерела доданої вартості та зайнятості. Усі вищезгадані науковці схиляються до думки, що економічний простір — це перш за все система динамічна, але саме динамізм, як прерогатива сучасності, зумовлюється наявністю інформації, її своєчасністю, адекватністю та доступністю. Інформація, яка буде економічний простір, набуває особливого значення в сучасну епоху, де сучасні інформаційні технології мають величезне стратегічне значення: політичне, оборонне, економічне, соціальне і культурне. Іншою ознакою сучасних тенденцій розвитку світового господарства є наявність стійких інтеграційних процесів, а саме процесів поєднання раніше різнорідних частин та елементів у ціле. Але таке стає можливим, коли раніш роз'єднані елементи при наявності об'єктивних передумов їх поєднання об'єднуються ні сумарно, а за допомогою синтезу, результатом чого стає система, якій притаманні властивості цілісності. Процес інтеграції зазвичай починається з лібералізації взаємної торгівлі, усунення обмежень в русі товарів, потім послуг, капіталів і поступово за відповідних умов і зацікавленості партнерів веде до єдиного економічного, правового, інформаційного простору в рамках регіону, держави. Формується нова якість економічних відносин з наявністю вертикальних та горизонтальних зв'язків. Тобто інтеграційні процеси стають неминучими, особливо в інформаційному суспільстві.

Висновки. Розглянуті у статті підходи до формування категорії «економічний простір» та аналіз сучасних тенденцій розвитку світогосподарських зв'язків призводять до висновку про ключову, вирішальну роль інформації у формуванні саме цієї категорії. Тобто у процесі розбудови інтегрованого економічного простору особливе значення набуває інформаційне середовище складних виробничих систем, взаємовідносин та взаємозалежностей між ними. Таким чином у статі запропоновано використання нового інформаційно-інтеграційного підходу до поняття «економічний простір». Територіальний лінійний підхід до процесів розвитку економічних систем вкрай недостатній, територія як фактор, безпосередньо впливає на економічну діяльність та служить підґрунтям її формування. Економічне значення території складають моделі територіального обміну, зв'язку між покупцями та продавцями, взаємозалежності у виробництві, ринки праці, вони є

утворюючими чинниками інститутів, в першу чергу державної влади. Але застосування поняття економічного простору, сформованого різними просторовими рівнями, поєднаного інформаційними потоками та інтегрованого в сучасну систему світових взаємовідносин, на думку автора, набагато точніше окреслює стан розвитку господарських систем, оскільки:

- по-перше, поєднує різні чинники в рамках запропонованої моделі і не може розглядатися окремо від них;

- по-друге, обумовлює їх динамічну взаємодію, результат якої перевищує суму її складових, тобто має синергетичний ефект;

- по-третє, є проміжним чинником, який формує інші структурні зміни та визначає їх значення.

Література

1. Экономическая теория в XXI веке: Проблемы пореформенной экономики / под ред. Ю.М. Осипова, В.С. Сизова, Е. С. Зотовой // М.: Экономист, 2005. - № 3 (10). - 148 с.;

2. Минакир П. А. Экономика и пространство (тезисы размышлений) / П.А. Минакир // Пространственная экономика, 2005. - №1 — С. 4-26;

3. Иншаков О.В., Фролов Д.П. Институциональность пространства в концепции пространственной экономики / О.В. Иншаков, Д. П. Фролов // Пространственная экономика, 2007. - № 1. - С. 5—21;

4. Минакир П.А., Демьяненко А.Н. Пространственная экономика: эволюция подходов и методология / П.А. Минакир, А.Н. Демьяненко // Пространственная экономика, 2010. - № 2. - С. 6-32;

5. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. / А.Г. Гранберг // М.: ГУ ВШЭ, 2003. — 495 с.;

6. Татаркин И. Пространственная организация общества / Под общ. ред. акад. РАН А.И. Татаркина. / Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2009. — 320 с.;

7. Michael Keating. The New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change / Michael Keating // Edward Elgar, 1998. - pp. 242;

8. Калинина А. Э. Прикладные аспекты развития информационного пространства региона / А. Э. Калинина // Фундаментальные исследования, 2006. — № 6 — С. 86-89;

9. Иншаков О. В., Фролов Д. П. Экономическое пространство и пространственная экономика (размышление над новым экономическим журналом) / О. В. Иншаков, Д. П. Фролов // Пространственная экономика, 2006. - № 2. — С. 23-32;

10. Бияков О.А. Теория экономического пространства: методологический и региональный аспекты // О.А. Бияков // Томск: Изд-во Том. ун-та, 2004. — 152 с.;

11. Чекмарев В.В. Экономическое пространство как объект и предмет экономической науки / В. В. Чекмарев // *Философия хозяйства*, 2000. - № 3. – С. 59-82;
12. Данилишин Б.М. Клиновий Д.В., Пепа Т.В. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка України/ За наук. ред. Б.М. Данилишина. - Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2007. - 688 с.;
13. Пепа Т.В. Регіональна динаміка і трансформація економічного простору України / Т.В. Пепа // Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 440 с.;
14. Павліха Н.В. Управління сталим розвитком просторових систем: теорія, методологія, досвід: Монографія / Н.В. Павліха //— Луцьк: Волин. обл. друк., 2006.— 380 с.;
15. Кучин И.А. Фракталы и циклы социальных процессов / И.А. Кучин // *Фракталы и циклы развития систем.* – Томск: ИОМ СО РАН, 2001. – 26 с.;
16. Бистряков І.К. Економічний простір: аспекти методологічного визначення / І. К. Бистряков, Л. Г. Чернюк; [за заг. ред. д.е.н., проф., чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина]. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 56 с.;
17. Friedman J. Life space and economic space: essays in Third World Planning / J. Friedman. // New Jersey : Transaction Publishers, 2002. - 322 p.;
18. Суспицын С.А. Развитие методов измерения пространственных трансформаций экономики / С.А. Суспицын // *Регион: экономика и социология*, 2007. - №4. - С. 3-18.

Abstract

Ilchenko S.V.

Definition of approaches to category formation economic space

In articles generalized theoretical approaches to definition of economic space concept, its role in formation of a spatially-network skeleton for effective functioning of elements making national economy and systems also are systematized. The new information-integration approach to definition of economic space category as is offered criterion of qualitatively new mutual relations of economic systems.